

В. С. Степанков (Кам'янець-Подільський)

Богдан Хмельницький і проблеми державності України

Висвітлюються малодосліджені у вітчизняній науці питання формування української державності. Зокрема, йдеться про державне будівництво на Україні всередині XVII ст.

Приводом до написання цієї статті стала публікація в «Українському історичному журналі» дослідження В. А. Смолія і О. І. Гуржія «Становлення української феодальної державності» (1990. № 10).

Починаючи з 60-х років цілий комплекс питань, пов'язаних з утворенням у середині XVII ст. української національної держави, її подальшим внутріполітичним розвитком, відносинами з сусідніми країнами практично випав з поля зору вітчизняної медієвістики, що призвело до серйозних прогалин у знанні політичної історії українського суспільства. На щастя, останнім часом намітилася тенденція до зміни на краще: з'ясовано значущість цих питань для об'єктивного висвітлення історії України, зроблено перші кроки на шляху надолуження втраченого¹. Сказане не означає, що ці проблеми взагалі не вивчалися в історіографії. Важко переоцінити вклад праць М. П. Василенка, М. С. Грушевського, Ю. Гаєцького, І. П. Крип'якевича, В. О. Мякотіна, Л. Окіншевича, М. Н. Петровського, М. Є. Слабченка, Ф. П. Шевченка та інших науковців у дослідження політичного устрою української держави (Гетьманщини), функціонування центральних і місцевих органів влади (насамперед прерогатив гетьмана, загальної і старшинської рад), ролі генеральної та полкової старшини у житті українського суспільства, адміністративно-територіального поділу держави тощо. В працях В. В. Веселаго, В. О. Голобуцького, І. П. Крип'якевича, М. Н. Петровського, В. С. Степанкова, А. П. Ткача, Ф. П. Шевченка та інших істориків проаналізовано основні аспекти соціально-економічної політики уряду Б. Хмельницького².

Разом з тим існує чимало маловивчених чи навіть зовсім нез'ясованих питань, що стосуються феномену становлення Української Козацької Республіки — унікального державного утворення на європейському континенті середини XVII ст., основна маса панівного класу якого була позбавлена типового феодального землеволодіння і не виступала безпосереднім визискувачем трудящих. Переважну більшість населення республіки становили вільні мешканці міст і сіл, причому селяни мали

¹ Брайчевський М. Сповідь на Установчому з'їзді Руху // Літературна Україна.— 1989.— 12 жовтня; Мицик Ю. А. Актуальні питання дослідження історії українського козацтва: Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми (Матеріали «круглого столу») // Укр. іст. журн.— 1990.— № 12.— С. 25; Смолій В. А. Про нові підходи до вивчення історії українського козацтва: Українське козацтво...— С. 14—15; Смолій В. А., Гуржій О. І. Становлення української феодальної державності // Укр. іст. журн.— 1990.— № 10.— С. 10—20; Степанков В. С. Деякі аспекти формування української держави в середині XVII ст.: Проблеми української історичної медієвістики. Методичні рекомендації. Теоретико-практичні розробки.— К., 1990.— С. 99—104; Степанков В. С. Українська Козацька Республіка в середині XVII століття: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин.— Хмельницький, 1990.— 16 с.; Степанков В. С. Українське козацтво і формування національної держави на Україні: Українське козацтво...— С. 22—24.

² Див.: Пинчук Ю. А. Роль народных масс в освободительной войне 1648—1654 гг. и воссоединение Украины с Россией (Советская историография).— К., 1986.— С. 68—165.

право продавати й купляти землі й угіддя, якими володіли. До таких маловивчених питань, як це не дивно на перший погляд, належить і розробка Б. Хмельницьким програми державного будівництва і боротьба за втілення її у життя. За винятком окремих міркувань, зауважень й оцінок, висловлених з даного приводу М. С. Грушевським, М. І. Костомаровим, І. П. Крип'якевичем, Л. Кубалі, В. Липинським, М. Н. Петровським, Ф. Сисиним, С. Томашівським, А. П. Ткачем, А. Яковлевим та рядом інших істориків, не існує спеціальних досліджень з даної проблеми. Певною мірою її розробці заважає стан джерельної бази, оскільки виявлено й опубліковано не більше 30% документів Б. Хмельницького; відомо також, що не залишилося матеріалів гетьманського архіву і полкових канцелярій³.

Діяльність гетьмана у справі державного будівництва важко зрозуміти, не з'ясувавши, яке місце у суспільно-політичній і національній самосвідомості українського суспільства напередодні Визвольної війни займала ідея національної державності. Через відсутність праць відповідного змісту в радянській історіографії й слабку обізнаність з результатами пошуків зарубіжних дослідників в цьому напрямі (ознайомлені лише з працями С. Величенка та Т. Хинцевської-Хеннел)⁴ нам важко дати вичерпну відповідь на поставлене питання. Висловимо лише кілька міркувань. Так, удар, завданий татаро-монгольським нашествиям у середині XIII ст., виявився фатальним для процесу формування на землях Південно-Західної Русі української держави, що окреслився в XII ст. Внаслідок різкого ослаблення князівств і політики Золотої Орди не вдалося подолати феодалної роздрібленості, досягти політичної консолідації, чим скористалися правлячі кола Великого князівства Литовського та Королівства Польського, які протягом XIV ст. захопили й поділили між собою українські землі і ліквідували в них залишки самостійного державного життя. Заключним акордом у цій справі стало скасування у Великому князівстві в 1452 Волинського, а в 1470 р.—Київського князівства, що ознаменувало, за влучним висловом І. П. Крип'якевича, кінець української автономії⁵.

В умовах відсутності національної держави, територіального розчленування, служіння інтересам інаціональних органів політичної влади політика польського уряду, спрямована на покатоличення, а відтак і спольщення різних прошарків населення, і насамперед князів і шляхти, призвела до трагічних за наслідками деформацій у самосвідомості панівного класу українського суспільства—абсолютної переваги у ній класових аспектів над національними. Цей процес особливо посилювався після Люблінської унії 1569 р., коли до Польщі були приєднані Волинь, Брацлавщина і Київщина. Слаборозвинуте почуття патріотизму при прагненні не лише зберегти, а й зміцнити свої соціально-економічні й правові інтереси, дали можливість українським феодалам порівняно швидко й безболісно інтегруватися з литовськими, білоруськими й польськими феодалами у єдиний панівний клас Речі Посполитої. Водночас відбувалося їх масове покатоличення, і до середини XVII ст. майже всі князівські й найродовитіші шляхетські роди відмовилися від православ'я⁶. Економічно найсильніший, політично найвпливовіший і

³ Мыцк Ю. А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепропетровск, 1983.— С. 4, 52—53.

⁴ Величенко С. Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550—1648 рр. // Політичні та соціальні ідеї на Україні у 1550—1648 рр. (Дискусія з канадським істориком).— К., 1989.— С. 4—10; Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowie XVIII w.— W., 1985.

⁵ Грушевський М. Ілюстрована історія України.— К., 1990.— С. 139—159; Крип'якевич І. П. Історія України.— Львів, 1990.— С. 110—117; Шабельдо Ф. М. Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского.— К., 1987.— С. 37—104.

⁶ Архив Юго-Западной России (далі — Архив ЮЗР).— К., 1867.— Т. 1.— Ч. 4.— С. 15—29; Викторский П. Т. Западнорусские дворянские фамилии, отпавшие

найкраще організований клас-стан українського суспільства, який повинен був повести за собою інших, в основній своїй масі денаціоналізувався і навіть не домагався хоча б автономії для руських (українських) земель у складі Речі Посполитої. Його ідеологи не висунули навіть ідеї національного визволення. Лише частина української шляхти виступала на сеймиках і сеймах проти католицької експансії, на захист православної віри⁷. Важливу роль у боротьбі за розвиток національної культури відігравали братства⁸.

В цей критичний період української історії на півдні Київського воєводства з другої половини XVI ст. різко прискорюється процес формування нового стану — козацтва, в якому провідну роль відігравала створена в 50-х роках XVI ст. на о. Хортиця Запорозька Січ. Соціальна організація запорозького козацтва ґрунтувалася на таких глибоко демократичних принципах, як заперечення феодално-кріпосницької залежності і станової нерівності; рівність у праві володіння землями й угіддями; право вільного вступу до його лав незалежно від соціальної, національної чи релігійної приналежності; участь в органах самоуправління тощо. Поділяємо думку О. С. Компан, що козацтво «більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю»⁹.

Відомо, що К. Маркс назвав Запорозьку Січ «християнською козацькою республікою»¹⁰. Важливо відзначити, що це державне утворення було зародком національної української держави¹¹.

Незважаючи на те, що в «політичній еволюції» Запорожжя помітно випереджало організацію козацтва на волості, все ж і там відбувався неухильний процес становлення основних елементів держави¹². Вже сейм 1609 р. засвідчив те, що козаки відмовлялися визнавати органи влади і прагнули запровадити свою «козацьку юрисдикцію»¹³. У 1625 р. король змушений був визнати, що «козаки вважають себе окремою Річчю Посполитою...»¹⁴. В тому ж році вони добилися права оформлення шести козацьких полків як військово-територіальних одиниць, що стали зародком адміністративного поділу національної державності. Джерела свідчать, що козацтво, починаючи з початку XVII ст., дедалі рішучіше виступало на захист національно-релігійних цінностей народу. З 30-х років у його самосвідомості вже чітко простежується ідея єдності інтересів соціально-економічного і національно-релігійного характеру, починає формуватися погляд на центральні й південні райони Київського воєводства («Україну»), як такі, де мають панувати козацькі порядки. Так, навесні 1630 р. гетьман повсталих козаків Т. Федорович розсилав універсали до населення із закликом братися до зброї, «хто був козаком, і тих, хто ним хоче бути, щоб усі прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів лядських рятували»¹⁵. Під час повстання 1637 р. полковник

от православия в конце XVI и в XVII вв.— К., 1912.— Вып. 1.— С. 5—237; Chynszewska-Hennel T. Op. cit.— S. 76.

⁷ Натыкач П. И. Общественно-политическое движение на Украине в конце XVI — первой половине XVII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1978.— С. 17.

⁸ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI—XVIII ст.— К., 1966.

⁹ Компан О. Кипень у «казані історії» // Вітчизна.— 1986.— № 9.— С. 184.

¹⁰ Архив Маркса и Энгельса.— М., 1946.— Т. 8.— С. 154.

¹¹ Бойко І. Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн.— 1968.— № 8.— С. 29—30; Смолий В. А., Гуржий О. І. Назв. праця.— С. 16—17.

¹² Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна.— 1989.— № 3.— С. 194; Бойко І. Д. Назв. праця.— С. 30.

¹³ Грушевський М. Історія української козащини // Вітчизна.— 1989.— № 7.— С. 195—196.

¹⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.— М., 1953.— Т. 1.— С. 64.

¹⁵ Щербак В. О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1989.— С. 31.

К. Скидан в універсалі від 1 жовтня до мешканців Лівобережної України зазначав, що «вороги християнського руського народу, нашої давньої грецької віри, а саме — ляхи, задумавши проти нас злий намір і забувши страх божий, ідуть на Україну за Дніпро, щоб знищити як військо й.к.м. (реєстрових козаків.— В. С.), так і підданих королівських, князівських і панських». Звертає увагу на себе й титулювання К. Скидана як «полковника і опікуна всієї України»¹⁶.

Таким чином, можна констатувати: внаслідок 350-річного іноземного панування та денационалізації панівного класу в політичній свідомості українського суспільства не існувало ідеї створення національної держави. З певним застереженням можна лише говорити про появу серед частини козацтва не зовсім чітко сформованих автономістських планів щодо козацьких областей.

Розгромивши козацько-селянські повстання 30-х років, правлячі кола Речі Посполитої взяли курс на ліквідацію козацтва як стану українського суспільства («Ординація» 1638 р.); водночас відбувалося стрімке поширення фільварково-панщинної системи господарства на південні й східні регіони України, наростало національно-релігійне гноблення. Реальною ставала загроза етноциду з боку Польщі¹⁷. В такій обстановці чигиринський сотник Богдан Хмельницький розпочав підготовку нового повстання. Після невдачі свого задуму разом з найближчими соратниками він втікає на Запорозьку Січ, в 20-х числах січня 1648 р. займає її і проголошується гетьманом Війська Запорозького. Так почалася Визвольна війна українського народу (1648—1654 рр.) проти іноземного поневолення, за незалежність, за створення національної держави.

Враховуючи складність свого становища, Б. Хмельницький погодився на переговори з коронним гетьманом М. Потоцьким, що відбулися на початку березня. Вони показали, що Б. Хмельницький добивався не лише ліквідації «Ординації» 1638 р., але, що важливо відзначити, висунув вимогу відвести польське військо з «України» і скасувати там управління Речі Посполитої. В листі до короля Владислава IV від 21 березня коронний гетьман не приховував обурення тим фактом, що повстанці «бажають також **самостійно панувати на Україні** (підкреслено мною.— В. С.), укладати договори з іноземцями й чужими правителями і чинити все, що лише захочеться їх волі та бажанню»¹⁸. Так уперше в історії козацтва джерела зафіксували його політичну програму, що передбачала надання козацькій Україні автономії в складі Речі Посполитої.

У наступні місяці гетьман продовжує працювати над подальшою розробкою програми боротьби. Розгромивши польське військо під Жовтими Водами і Корсунем у травні, він передав через захопленого у полон М. Потоцького нові вимоги польському уряду, що зводилися до таких трьох пунктів: по-перше, відновлення усіх козацьких прав і вольностей; по-друге, скасування прав воєвод і старост на міста, фортеці і королівські володіння (невідомо, на якій території) і, по-третє, **«створення по Білу Церкву удільної, з визначеними кордонами, держави** (підкреслено мною.— В. С.)»¹⁹. Отже, протягом березня — травня в розвитку політичної думки України робиться істотний крок вперед — уперше формується ідея про необхідність створення козацької держави.

¹⁶ Центральна наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Вернадського.— ВР, ф. 11, 13402, арк. 327, 336 (далі — ЦНБ).

¹⁷ Дашкевич Я. Р. Козацтво на Великому кордоні: Українське козацтво...— С. 21.

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией...— М., 1953.— Т. 2.— С. 17—18; Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв.— Днепропетровск, 1984.— С. 48.

¹⁹ Львівська наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Стефаника.— ВР, ф. 5, спр. Осолінських № 225/11, арк. 57, 61—61¹ (далі — ЛНБ).

Здавалося б здобуті перемоги відкривали сприятливу перспективу для продовження наступу, щоб добитися реалізації даної програми. І спочатку Б. Хмельницький дійсно мав такий намір²⁰, але згодом відмовився від нього. Чому? Як на наш погляд, причин було кілька. По-перше, хан Іслам-Гірей, який 23 травня зустрівся з гетьманом в районі Білої Церкви, побоюючись негативної реакції Стамбулу, відмовився піти назустріч проханню Б. Хмельницького продовжити похід²¹. По-друге, гетьману довелося рахуватися й з позицією значної частини старшини і заможного («реєстрового») козацтва, які виступили проти «Ординації» 1638 р., але не збиралися поривати з Річчю Посполитою. Як уже відзначалося в історіографії, здобуті перемоги посилили у них ілюзії про можливість задоволення їх вимог польським урядом²². Відображенням подібних настроїв може служити лист козацького полковника Я. Хмеленка від 20 травня до київського воєводи Я. Тишкевича, в якому підкреслювалося, що козаки не хочуть «привласнити державу й.к.м.», а прагнуть лише жити «згідно давніх привілеїв, наданих польськими королями»²³. І, нарешті, по-третє, Б. Хмельницького не могла не турбувати позиція російського уряду, який влітку 1647 р. підписав договір з Польщею про оборонний союз проти татар, що з початку 1648 р. вступив у дію. Одержавши відомості про появу татар на Україні та їх спільні з козаками дії проти польського війська, російський уряд у квітні оголосив мобілізацію армії у порубіжних воєводствах, а в другій половині травня наказав їй виступити у похід²⁴. Ймовірно, в кінці травня гетьман дізнався про зосередження російських підрозділів і зрозумів, що їх поява як союзників Польщі на території України загрожуватиме справі повстання. Тому вкрай важливо було порозумітися з російським урядом. 8 червня Б. Хмельницький надіслав відомого листа царю Олексію Михайловичу, в якому повідомив про смерть польського короля і запропонував розпочати наступ на Польщу, обіцяючи подати йому допомогу. Аналіз змісту листа не підтверджує усталеної в радянській історіографії думки, що в ньому Б. Хмельницький вперше порушив перед російським урядом клопотання про возз'єднання України з Росією. Адже в листі йдеться про бажання Війська Запорозького бачити царя на польському троні²⁵. До речі, про це Б. Хмельницький недвозначно заявив у листі до путивльського воєводи Н. Плещєєва 11 липня: «Зичимо его царскому величеству того, шоби он,—теперь час маєт,—на ляхи ішол воевати, азали би дал бог, шоби он ляхом и нам паном і царем бил... (підкреслено мною.—В. С.)»²⁶.

Отже, через вище названі причини на скликаній на початку червня козацькій раді гетьман, всупереч позиції козацьких низів, погодився з пропозицією брацлавського воєводи А. Кисіля припинити наступ і направити посольство до Варшави. Воно мало добиватися збільшення козацького реєстру до 12 тис. осіб, права самим обирати старшину, виплати затриманих протягом 5 років грошей, повернення православним захоплених уніатами церков у Любліні, Красному Ставі, Сокалі, Володимирі та інших містах²⁷. Однак в інструкції послам не містилося ви-

²⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657).— К., 1961.— С. 32.

²¹ ЛНБ АН УРСР.— ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 225/11, арк. 72.

²² Козаченко А. И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей за воссоединение Украины с Россией.— М., 1954.— С. 127; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.— К., 1959.— С. 113.

²³ ЛНБ АН УРСР. ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 231/11, арк. 168¹.

²⁴ Архів Інституту історії АН УРСР, оп. 3, спр. 7, арк. 36—48; Акты Южной и Западной России.— СПб., 1861.— Т. 3.— С. 180 (далі — Акты ЮЗР); Шевченко Ф. П. Назв. праця.— С. 70—79.

²⁵ Документи Богдана Хмельницького.— С. 48—49.

²⁶ Там же.— С. 57.

²⁷ Документи Богдана Хмельницького.— С. 38—39; Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965.— С. 72.

моги надати автономію південному регіону України, що було кроком назад у порівнянні з програмою Б. Хмельницького, — очевидно, йому довелося зробити поступку помірковано настроєній старшині. Хоча це не означало, що гетьман зрікся своєї програми. Він змінив лише тактику. Не маючи змоги продовжити наступ, він направив у різні райони України для організації боротьби козацькі загони, очолювані досвідченими ватажками, і водночас приділяв велику увагу формуванню боєздатної армії. Щоб залучити на свій бік українських магнатів і шляхту, Б. Хмельницький заборонив козакам страчувати їх, обмежив прийом селян до війська, почав брати під захист маєтки окремих феодалів²⁸. Та, за винятком незначної частини дрібної шляхти, українські феодали відразу ж зайняли непримиренну позицію щодо повстання. Тому, починаючи із серпня, Б. Хмельницький вносить корективи до політики відносно панівного класу українського суспільства.

Тим часом на українських землях з небаченою швидкістю поширювалося полум'я боротьби, охоплюючи все нові райони. Дії повстанців мали не лише національно-визвольний, а й яскраво виражений антифеодальний характер. Є підстави стверджувати, що з другої половини липня антифеодальна боротьба починає переростати у Селянську війну, яка, на наш погляд, тривала до червня 1652 р. В таких умовах влітку відбувається інтенсивний процес формування національної держави: політична влада на визволеній території переходить до рук козацької старшини; функціонують центральні й місцеві органи влади; відбувається заміна старого політико-адміністративного устрою новим, в основі якого лежить полкова військово-адміністративна система; починає діяти новий суд; успішно формується національна армія; окреслюються серйозні зміни у соціальній структурі населення, оскільки українська шляхта поспішно залишає свої маєтки. Вже до кінця червня на Лівобережній Україні (за винятком Чернігова) утверджується полкова і сотенна влада козацької республіки. На Правобережній Україні до кінця серпня влада гетьмана поширилася на територію Брацлавського, Київського, Подільського (за винятком Кам'янця) і півдня Волинського воєводств. Факти свідчать, що вже перші кроки Б. Хмельницького як гетьмана України, з одного боку, відзначалися твердістю і рішучістю, а з другого — гнучкістю. За його безпосередньою участю розробляється і приймається військовий статут — «Статті про устрій Війська Запорозького»²⁹. Б. Хмельницький послідовно захищав інтереси православної церкви, наказував полковникам і сотникам суворо карати учасників нападів на монастирі, заборонив записувати монастирських селян до козацьких лав. Прагнучи схилити на свою сторону українську шляхту, про що говорилося вище, він намагався також обмежити розвиток антифеодальної боротьби³⁰.

Польський уряд фактично відмовився задовольнити помірковані вимоги старшини і створив для ведення переговорів комісію. Правлячі кола Речі Посполитої не збиралися надавати козацьким областям ніякої автономії. Впливове магнатсько-шляхетське угруповання, очолюване українським князем І. Вишневецьким, рішуче виступало проти переговорів з козацькою старшиною. Водночас маси селян, незаможних козаків і міщан, вождем яких виступав полковник М. Кривоніс, також наполягали на припиненні переговорів з польським урядом. У такій

²⁸ ЛНБ АН УРСР.— ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 189/11, арк. 79; ЦНБ АН УРСР.— ВР, ф. 1, 4128, арк. 86; Центральний державний історичний архів УРСР, ф. 1230, оп. 1, спр. 201, арк. 6 (далі — ЦДІА); Документи Богдана Хмельницького.— С. 61, 63; Мыцык Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сб. ст.— Днепрпетр., 1980.— С. 178, 184.

²⁹ Мыцык Ю. А. Новые документы...— С. 184.

³⁰ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 47; Документи Богдана Хмельницького.— С. 53—57.

ситуації в кінці серпня переговори було зірвано, відновилися військові дії, і в бою 11—13 вересня під Пилявцями українська армія розгромила 40-тисячне польське військо. Скликана у Старокостянтинові, ймовірно 16 вересня, старшинська рада вирішила продовжити похід на західноукраїнські землі³¹.

Двомісячний період діяльності гетьмана у західному регіоні України став важливим етапом у розробці програми державного будівництва. Вперше джерела фіксують його намір «відібрати польські володіння до Вісли»³². Землі, через які проходила армія, гетьман вважав «своїми», у містах залишав «своїх уповноважених»³³. Це свідчить про те, що Б. Хмельницький впритул підійшов до формування програми визволення усіх етнічноукраїнських земель та їх об'єднання у межах козацької республіки. Наприкінці жовтня він зупинився під Замостям і на початку листопада вступив у переговори з новообраним польським королем Яном Казиміром. В історіографії висловлено чимало нарікань з приводу того, що Б. Хмельницький відмовився від наступу на Варшаву. Проте, як відзначають С. Томашівський, М. Н. Петровський, І. П. Крип'якевич, О. К. Касименко, С. Охманн, Ф. Сисин та Я. Качмарчик, становище гетьмана було досить складним: у боєздатних підрозділах налічувалося не більше 30 тис. чол.; відчувалася нестача гармат і боеприпасів; військові сили Польщі були далеко не вичерпані; існувала загроза вторгнення литовського війська; давалася взнаки невідповідність козацьких полків до ведення військових дій у зимових умовах, відірваність від баз, поширення епідемії чуми. Все це зумовило припинення наступу³⁴. Щодо укладення перемир'я серед старшини існували розходження. Так, М. Кривоніс і П. Гловацький виступали проти переговорів, тобто, за словами королівського посла Я. Смяровського, «стояли на тому, щоб з цих країв не вступатися і цю війну своїм щастям, яке їх супроводжує, кінчати...»³⁵. Однак більшість полковників наполягала на замиренні³⁶. На раді, що проходила досить бурхливо, приймається рішення укласти перемир'я і відійти з військом «на Україну». В середині листопада українська армія залишила Замостя³⁷.

Характеризуючи даний крок Б. Хмельницького, зауважимо, що відмова від наступу вглиб Польщі, яка врятувала військо від катастрофи, говорить про талант тверезомислячого полководця. В цьому відношенні зрозуміла згода гетьмана на перемир'я і початок переговорів. Разом з тим, вважаємо, що він припустився найбільшого за всю свою діяльність політичного прорахунку — замість того, щоб укріпитися на західних кордонах українських земель, завершити тут створення місцевих органів влади і козацьких полків, спираючись на які можна було б успішно протистояти наступу противника, гетьман добровільно уступив йому західний регіон. Внаслідок цього втрачалася майже третина визволеної території з її високорозвинутим виробництвом і багатими людськими ресурсами, а Польща одержала надзвичайно вигідний плацдарм для зосередження свого війська, готового у будь-який час перейти в наступ. Причому, за такої ситуації військові дії відбу-

³¹ Документи об освободительной войне.— С. 89—90, 96.

³² Там же.— С. 153.

³³ Там же.— С. 187, 194.

³⁴ Томашівський С. Перший похід Богдана Хмельницького в Галичину (Два місяці української політики 1648 р.).— Львів, 1914.— С. 5; Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654).— К., 1940.— С. 97; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 95; Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648—початку 1651 р.— К., 1955.— С. 168; Ochmann S. Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.— Wr., 1985.— S. 13; Sysyn F. E. Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil 1600—1653.— Harvard, 1985.— P. 162; Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki.— Wr.— W., Kr.— Gd., 1988.— S. 77.

³⁵ Z dziejów Ukrainy.— Kijów, 1912.— S. 231.

³⁶ Воссоединение Украины с Россией...— Т. 2.— С. 92.

³⁷ ЛНБ АН УРСР. ВР, ф. 4, спр. Баворовських № 1321/11, арк. 183—184¹.

валися виключно на українських землях, що неминуче призводило до їх спустошення, руйнування продуктивних сил, виснаження (фізичного і морально-психологічного) людських ресурсів. З'ясувати причини цієї помилки через брак джерел нам не вдалося. Припускаємо, що скоріше за все вона трапилася через те, що в той час ні гетьман, ні більшість старшини ще не виробили програми створення в етнографічних межах України незалежної держави. Трапилося так, що політичні плани керівників Визвольної війни відстали від реальних результатів бурхливого розвитку національно-визвольної боротьби. Адже, як ми вже відзначали, напередодні Визвольної війни українське суспільство не знало ідеї національної державності. Для її вироблення потрібен був час, і події 1648 р. відіграли в цьому вирішальне значення. Мабуть, старшина і гетьман сподівалися на те, що Я. Казимір, зміцнивши свою владу, надасть українським землям автономію на зразок Литви. На подібну думку наштотує записка українського посла в Москві С. Мужилівського від 4 лютого 1649 р., у якій говориться, що король обіцяв «бити руским/королем і що през шаблю узяли, аби тоє mocno держали...»³⁸.

Джерела дають підстави припустити, що під час пересування у напрямку Києва Б. Хмельницький, листуючись з королем і проводячи переговори з його послами, почав усвідомлювати помилковість прийнятого під Замостям рішення. Тому всупереч змісту інструкції послам, відправленим до Варшави, і вимогам короля він прагне залишити під своєю владою якомога більшу територію України, залишаючи в містах залоги, і водночас зволікає із скликанням комісії, відкладаючи її до повернення посольства від короля^{39–40}. На кінець 1648 р. лінія розмежування між козацькою державою і Польщею проходила між ріками Горинь і Случ, а на Поділлі — по Кам'янцю-Подільському.

Восени 1648 р. гетьманом було зроблено чимало для перетворення України в суб'єкт міжнародних відносин у Східній і Південно-Східній Європі. Встановлюються зв'язки з правителем Трансильванії, якого він прагнув схилити до наступу на Польщу. Робиться спроба налагодити відносини з Портою, куди направляється посольство. Нормалізуються стосунки з Росією і в кінці грудня до Москви відправляється посол С. Мужилівський, який повинен був порушити питання про прийняття Війська Запорозького під царську руку і просити військової допомоги у боротьбі проти Польщі⁴¹. Вважаємо, що у даному випадку йшлося не про возз'єднання України з Росією, а про прийняття козацькою Україною російського протекторату. На початку лютого Б. Хмельницький прийняв першого офіційного представника російського уряду В. Михайлова, що свідчило про визнання української держави⁴².

Переосмислення Б. Хмельницьким уроків боротьби допомогло йому протягом першої половини 1649 р. завершити в основних рисах розробку програми державного будівництва козацької України. Свідченням цього стали його переговори з польським посольством А. Кисіля, яке в першій половині лютого привезло до Переяслава гетьманські клейноди Б. Хмельницькому, і визнання польським урядом прав і привілеїв реєстрового козацтва. Як видно з щоденника члена польського посольства В. Мясковського, саме тепер гетьман чітко сформулював ідею необхідності створення національної держави в етнографічних межах України, незалежної від Польщі. Так, 11 лютого під час розмови з комісарами він заявив про свій намір «відірвати відя ляхів усю Русь і Україну». А через день висловився так: «Виб'ю з лядської нево-

³⁸ Воссоєдинение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 130.

^{39–40} ЦДІА УРСР, ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 36.

⁴¹ Воссоєдинение Украины с Россией... — Т. 2. — С. 93, 130.

⁴² Документи Богдана Хмельницького. — С. 94–95.

лі народ весь руський»^{43–44}. М. С. Грушевський наводить з іншої копії щоденника точніше висловлену думку: «Виб'ю з лядської неволі... народ всієї Русі (підкреслено мною.— В. С.)»⁴⁵.

Гетьман вважав, що на визволених від польського панування землях мала існувати незалежна українська держава: «Досить нам на Україні і Подолію і Волині; тепер досить достатку в землі і князстві своїм по Львов, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте ляхи. Туди я загоню больш можних ляхів, дуків і князів. А будут лі і за Віслою брикати, знайду я їх там певне. Не постоїт мі нога жадного князя і шляхотки тут в Україні, а захочет лі хліба которий з нами їсти, нехай же Войску Запорозькому послушний будет...»⁴⁶. Дещо пізніше, у квітні, під час розмови з російським послом Г. Унковським Б. Хмельницький підкреслював, що мир між Україною і Польщею можливий лише за умови визнання польським урядом незалежної української держави: «И они б мир с нами учинили на том, что им, ляхом и литве до нас, Запороского Войска и до Белой Руси, дела нет. И уступили бы мне и Войску Запороскому всей Белой Руси по тем границам, как владели благочестивые великие князи, а мы в подданстве и в неволе быти у них не хотим (підкреслено мною.— В. С.)»⁴⁷. Повністю поділяємо думку П. Толочка, що помітно окреслюється «усвідомлення права на спадщину княжої Русі — України в її етнографічних межах»⁴⁸.

Комісарам було недвозначно заявлено, що на козацькій Україні влада належить гетьману, а не польському королю: «Правда то есть, жем лихий і малий чоловік, але мі то бог дав, жем есть єдиновладцем і самодержцем руським (підкреслено мною. — В. С.); не схочет король королем вольним бути — як ся видит»⁴⁹. Довідавшись про напад польських підрозділів на м. Бар, Б. Хмельницький розцінив цей випадок як вторгнення на територію його держави: «Потоцких нехай тут почекає брата свого старосту каменецького, котрий заволодів моїм містом і проливає кров християнськую в моїй Подолії. Я приказав послати туди полки і привести єго живим»⁵⁰. Відмовився він піти і на обмеження реєстру до 12—15 тис. козаків, оскільки визначення їх чисельності входить до компетенції українського, а не польського уряду: «Нащо їх так мало писати, коли їх може бути на сто тисяч; тільки їх будет, колько захочу»⁵¹. У розмові з російським послом Г. Унковським він наголошував на незалежності української держави: «Короля мы не обирали и не коруновали и креста ему не целовали. А они к нам о том не писали и не присылали, и мы волею божиею тем от них стали свободны (підкреслено мною. — В. С.)»⁵².

Заслугують на увагу ще кілька важливих аспектів державної програми Б. Хмельницького. Так, він не приховував симпатій до міцної влади володаря і, торкнувшись у ході переговорів питання про прерогативи королівської влади, зауважив: «Король королем будет, чтобы карал і стинал шляхту і дуки і князі, чтобы вольный був собі — згріши князь — урізати йому шию, згріши козак — тоє ж йому учинити»⁵³. В цьому плані стають зрозумілими рядки його листа від 5 листопада 1648 р. до Я. Казимира: «Просимо господа бога, щоб ваша королівська м-ть, наш милостивий пан, зволив бути самодержцем, як і інші

^{43–44} Воссоединение Украины с Россией...— Т. 2.— С. 117, 118.

⁴⁵ Грушевський М. Історія України — Русі. — К., 1928.—Т. 8.—Ч. 3.—С. 146.

⁴⁶ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 118.

⁴⁷ Там же.— Т. 2.— С. 157.

⁴⁸ Толочко П. Під містом Берестечком // Пам'ятки України. — 1990.— № 3.— С. 22.

⁴⁹ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 117.

⁵⁰ Там же.— С. 119.

⁵¹ Там же.

⁵² Там же.— С. 152.

⁵³ Там же.— Т. 2.— С. 117.

королі, а не як св. пам'яті їх м-ті предки вашої королівської м-ті, що самі були в неволі...»⁵⁴. Слід відзначити, ще один важливий момент — свого союзника у боротьбі за реалізацію державної програми гетьман вбачав у селянстві. «Поможет мі то чернь всяя по Люблин и Краков,— говорив він А. Кисілю,— которой я не одступлюсь, бо то права рука наша,— люди, которіе, холопства не витерпів, ушли в козаки. Буду мати двісті, триста тисяч своїх»⁵⁵.

У такій обстановці з великими труднощами 15 лютого польському посольству вдалося домогтися укладення угоди про перемир'я, погодившись на те, що під владою гетьмана залишається більша частина України. Лінія розмежування мала проходити по ріках Горинь і Прип'ять, а на Поділлі — по Кам'янцю-Подільському, і через неї не мали права переходити ні польсько-литовські, ні українські війська. До скликання нової комісії (в середині травня) шляхті заборонялося повертатися до своїх маєтків. Прощаючись з комісарами, Б. Хмельницький висловив сумніви щодо можливості успішного завершення роботи майбутньої комісії: «Не знаю, як відбудеться друга комісія, якщо козаки не погодяться на 20 чи 30 тисяч реєстрового війська і якщо не **задовольняться утворенням удільної держави. Побачим** (підкреслено мною.— В. С.)»⁵⁶. Принагідно відзначимо, що процес творення національної держави українського народу не пройшов повз увагу найбільш далекоглядних політиків Речі Посполитої. Так, канцлер Є. Оссолінський, виступаючи 20 січня 1649 р. на сеймі, застеріг присутніх щодо доцільності переговорів з козаками, бо через це можна втратити Україну, як Іспанія втратила Нідерланди⁵⁷.

Здається дивним, що, розробивши програму створення незалежної держави, Б. Хмельницький, однак, навесні 1649 р. продовжує клопотатися перед Олексієм Михайловичем про прийняття козацької України під свою протекцію, правда, ув'язуючи цей акт з наданням військової допомоги проти Польщі. На нашу думку, гетьман належав до категорії тих політиків, які завжди паралельно розробляють кілька варіантів способу дій, враховуючи можливі зміни в їх розвитку. Складається враження, що він постійно побоювався небажаного для України втручання інших держав у її боротьбу проти Польщі, що могло звести нанівець всі зусилля народу здобути незалежність, і тому прагнув заручитися підтримкою іншої сильної держави. Аналіз міждержавних відносин у Східній і Південно-Східній Європі свідчить, що такі побоювання були не безпідставними. Склалася така ситуація, що поява у даному регіоні нової сильної держави докорінним чином міняла співвідношення сил, що не відповідало інтересам Росії, Криму, Порти та Польщі. І насамперед у перемозі України не був зацікавлений її союзник — Кримське ханство. Для уряду останнього було ясно, що поява на північних кордонах ханства незалежної козацької держави означатиме крах традиційної татарської політики, покладе кінець найбільшому джерелу наживи — грабунку українських земель і торгівлі живим товаром (за підрахунками Я. Р. Дашкевича, протягом XV — першої половини XVII ст. Україна втратила близько 2—2,5 млн. осіб вбитими і вивезеними у ясир)⁵⁸. Для ханства оптимальною була рівновага сил у боротьбі України з Польщею, оскільки це, по-перше, виснажувало обидві сторони, по-друге, давало змогу грати на суперечностях між ними і одержувати максимальну вигоду для Криму, впливаючи на формування зовнішньополітичного курсу обох держав, і, по-третє, відкривало нагоду для поживи на українських і польських землях.

⁵⁴ Документи Богдана Хмельницького.— С. 81.

⁵⁵ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 118.

⁵⁶ Там же.— С. 121.

⁵⁷ Oschmann S. Op. cit.— S. 111.

⁵⁸ Дашкевич Я. Р. Козацтво...— С. 21.

Ця позиція ханства вперше яскраво проявилася під час літньої кампанії 1649 р. Коли 5 серпня у бою під Зборовим українсько-татарське військо розгромило польську армію і капітуляція Польщі стала неминучою, у ніч на 6 серпня Іслам-Гірей за спиною у гетьмана пішов на сепаратні переговори з королем. Не можна не погодитися з міркуванням М. С. Грушевського, що ця ніч стала фатальною для України: «В трагічній історії України небагато було моментів страшніших від цього»⁵⁹. За згоду виплатити татарам 200 тис. талерів і дозволі їм брати ясир на українських землях польський уряд «купив» угоду про «вічну приязнь»⁶⁰. Поставлений у безвихідне становище перед реальністю воєнно-політичного союзу Криму і Польщі, Б. Хмельницький змушений був вступити у переговори з Я. Казиміром. Він намагався зберегти якомога більшу автономію для козацької України, до складу якої мали ввійти Брацлавське, Київське, Чернігівське воєводства, східні райони Волинського і Подільського воєводств. Лінія розмежування повинна була проходити від Дністра на Берлінці, Бар, Старокостянтинів, по ріках Случ, Прип'ять до Дніпра і далі на Любеч, Стародуб і до російського кордону. Чисельність козацького реєстру не передбачалося фіксувати. Планувалося також добитися ліквідації унії, зрівняння у правах української і польської шляхти (православної і католицької), православного і католицького духовенства та ін.⁶¹

Проте відстояти основні вимоги не вдалося, за укладенням 8 серпня договором істотно зменшувалася територія козацької України — лінія розмежування проходила на захід від Димера, Горностайполя, Коростишева, Паволочі, Погребищ, Прилук, Вінниці, Брацлава та Ямполья. Таким чином, втрачалася територія принаймні 4 козацьких полків: Подністровського, Барського, Зв'ягельського та Любартівського. Чисельність Війська Запорозького обмежувалася 40-тисячним реєстром, решта повинна була розійтися по домівках і стати підданими панів, яким дозволялося повертатися до своїх маєтків. Питання ліквідації унії та повернення уніатами захоплених церков і монастирських володінь відкладалося до ухвали сейму⁶². Отже, укладення Зборівського договору не дало можливості гетьману добитися створення незалежної держави. В умовах існування наступально-оборонного союзу Криму і Польщі, а також необхідності збереження воєнного союзу України з Кримом створювалася реальна загроза втягнення українського уряду в русло антиросійської політики, щоб у такий спосіб позбавити його потенціального союзника. Однак, незважаючи на велику політичну поразку гетьмана, йому вперше в історії українсько-польських відносин вдалося добитися визнання з боку польського уряду автономії української держави, що давало шанси на продовження боротьби за незалежність.

Повернувшись з походу, Б. Хмельницький приділив основну увагу розв'язанню внутріполітичних проблем соціально-економічного характеру. Адже обмеження чисельності реєстру і повернення десятків тисяч озброєних селян і міщан знову у підданство шляхті і магнатам тало в собі небезпеку могутнього спалаху антифеодальної боротьби, спрямованої тепер і проти соціальної політики гетьманського уряду. На жаль, в історіографії і донині належним чином не оцінено всієї глибини політичної мудрості гетьмана, який зумів не лише провести державний корабель через небезпечні соціальні рифи, але й добитися

⁵⁹ Грушевський М. Назв. праця.— Т. 8.— Ч. 3.— С. 203.

⁶⁰ ЛНБ АН УРСР.— ВР, ф. 5, спр. Оссолінських № 2286/11, арк. 29—30¹; ЦДІА УРСР, ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 42; Документи об освободительной войне.— С. 276, 285.

⁶¹ Документи Богдана Хмельницького.— С. 130—131.

⁶² Там же.— С. 195; ЦДІА УРСР, ф. 1230, оп. 1, спр. 194, арк. 43; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 105—107; Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов.— Днепрпетр., 1988.— С. 41.

помітного зміцнення устоїв національної держави. Королівська адміністрація була позбавлена найменшої реальної влади. Всі питання розв'язувалися лише українським урядом. Навіть київський воєвода А. Кисіль змушений був звертатися до Б. Хмельницького з проханням допомогти зібрати податки з підданих його володінь. Протягом другої половини 1649—1650 рр. намічається тенденція до перетворення реєстрового козацтва у панівний стан українського суспільства⁶³.

Помітними були успіхи гетьмана на міжнародній арені. Він зумів уникнути загострення відносин з Росією, зірвавши наміри хана і варшавського двору організувати проти неї спільні військові походи восени 1649 і влітку 1650 рр.; досяг домовленості з правителем Трансильванії Д'єрдем II Ракоці про координацію дій проти Польщі; змусив молдавського правителя В. Лупу відмовитися від ворожої щодо України політики; підтримував дружні стосунки з Валахією; зберіг воєнно-політичний союз з Кримом; встановив відносини з Венецією. Б. Хмельницькому вдалося паралізувати ворожі дії польської дипломатії у Стамбулі й помітно розширити зв'язки з Портою, що, як і протурецькі тенденції на Україні, не стали предметом спеціального вивчення⁶⁴. Є дані, що в кінці 1650 р. стали, mimo волі Б. Хмельницького, проголосив свою протекцію над козацькою Україною, що насторожило гетьмана, і під час переговорів з турецьким посольством у березні 1651 р. він відмовився прийняти запропоновану воєнну допомогу⁶⁵. Намітився поворот на користь України серед правлячих кіл Росії, які робили перші кроки у справі підготовки до можливої війни з Річчю Посполитою. На Земському соборі, який розпочав роботу 19 лютого 1651 р., було порушено питання про систематичне порушення польським урядом укладеного договору, а також повідомлено про бажання Війська Запорозького ввійти до складу Російської держави⁶⁶.

(Далі буде)

Одержано 11.08.90.

⁶³ Див.: Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— С. 107—110; Крип'якевич І. П. Суспільно-політичні погляди Богдана Хмельницького (До 300-річчя з дня смерті) // Укр. іст. журн.— 1957.— № 1.— С. 94—104; Веселаго В. В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні.— К., 1956.— С. 85—100; Голобуцький В. О. Соціально-економічна політика гетьманської адміністрації (1648—1657 рр.) // Укр. іст. журн.— 1979.— № 1.— С. 25—32; Степанков В. С. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648—1654 гг.) и борьба против нее крестьянства и казацкой гольтыбы // История СССР.— 1979.— № 3.— С. 73—82; Степанков В. С. Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648—1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія.— К., 1989.— Вип. 15.— С. 45—47; Степанков В. С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648—1657) // Феодалізм на Україні.— К., 1990.— С. 56—59.

⁶⁴ Дашкевич Я. Р. Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV—XVIII ст. // Проблеми української медієвістики...— С. 69.

⁶⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1230, оп. 1, спр. 32, арк. 2; Воссоединение Украины с Россией.— Т. 3.— С. 65, 80; Документы об освободительной войне...— С. 375.

⁶⁶ Касименко О. К. Назв. праця.— С. 407; Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки...— С. 332.